

32. Там само, оп. 45, спр. 590.
33. Там само, оп. 46, спр. 1503.
34. Там само, спр. 1505.
35. Там само, спр. 2258.
36. Там само, спр. 3162.
37. Там само, спр. 3448.
38. Там само, спр. 5229.
39. Там само, спр. 5493.
40. Там само, спр. 6142.
41. Там само, спр. 7338.
42. Там само, спр. 7515.
43. Шевченко В. Совершенствовать работу инструкторов партийных комитетов / В. Шевченко // Луганская правда. – 1958. – 31 октября.

* * *

УДК 334.735:94(477)»19»

Т. Оніпко

КООПЕРУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТ: ДОСВІД РОЗШИРЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БАЗИ

У статті акцентовано на тому, що держава протягом 1920-х років, щоправда іноді директивним шляхом, усіляко підтримувала процес кооперування різних верств населення України. З одного боку, це сприяло поліпшенню матеріального становища пайовиків, а з іншого – допомагало формувати у членів споживчих товариств навички самоорганізації та самоуправління.

Ключові слова: споживча кооперація, кооперативні ідеї, кооперування, соціальна база, взаємодопомога, самоуправління.

Ослаблення кооперативної системи є особливо небажаним в умовах нинішньої фінансово-економічної та політичної кризи. Ослабленій споживчій кооперації стає все важче задовольняти потреби населення. Проте у найближчий час розраховувати на суттєву підтримку держави щодо інвестування споживчої кооперації, особливо на селі, не доводиться. Відтак лише самі пайовики та працівники споживчої кооперації здатні відродити систему, матеріально і морально допомагаючи їй, а значить і собі. Допомогти у цій ситуації, на нашу думку, може узагальнення

попереднього досвіду залучення різних верств населення до кооперативів у період непу, який формувався на тлі соціально-економічних проблем початку 1920-х років.

Питання щодо залучення населення до споживчих товариств розглядалося практично на всіх партійних форумах, які проходили у 20-ті рр. ХХ ст. Передусім ішлося про кооперування тих верств населення, які мали стати опорою радянської влади. Саме під таким кутом зору аналізувався соціальний склад споживчої кооперації в наукових розвідках, що були написані упродовж 1920-х років. Серед них праця П. Кожаного [5], у якій автор з класових позицій досліджував досвід кооперування робітників, зокрема членів профспілок. Аналізу соціального складу споживчої кооперації присвячені брошури с. Зарудного [4] та П. Пожарського [10], у яких акцентовано на досягненнях у залученні кооперативів бідняцько-середняцьких мас сільського населення.

Праці з історії споживчої кооперації, що вийшли протягом 1960-х років, хоча і містили статистичні дані щодо кооперування населення в роки непу, продовжували дотримуватися класового підходу дослідження. Передусім наголошувалось на залученні до кооперації комуністів, робітників, жінок-активісток та членів комітетів незаможних селян [12].

Певний внесок у дослідження соціального складу споживчої кооперації зробив сучасний автор Г. Волошкевич, якому вдалося залучити до наукового обігу нові архівні матеріали і проаналізувати результати кооперування населення в останні роки непу [3]. Однак у його дослідженні більше уваги приділено кооперуванню селян і практично не розглядався щодо кооперування інших верств населення.

Ураховуючи стан наукової розробки даної проблеми, можна констатувати, що до цього часу вона не стала предметом комплексного дослідження. Окремі статті та брошури не дають цілісної картини щодо методів та результатів проведеної державними органами та кооперативними організаціями діяльності щодо залученню населення до споживчих товариств у роки непу. Відтак метою даної статті є аналіз досвіду державної політики щодо розширення соціальної бази споживчої кооперації як необхідної умови її ефективного господарювання в умовах конкурентної боротьби періоду непу.

Архівні документи та періодичні видання 1920-х років переконують у тому, що розвиток вітчизняної споживчої кооперації в роки непу, особливо її господарська діяльність, багато в чому залежали від ступеня кооперування населення. На початку 1920-х років ще зберігалось впроваджене в період «воєнного комунізму» обов'язкове членство в споживчій кооперації та приписка громадян до одного із розподільчих

пунктів. Водночас, з ініціативи пайовиків дозволялось організувати добровільні споживчі товариства (ДСТ). Добровільні споживчі товариства охоплювали працівників окремих заводів чи установ, тобто мали обмежений характер, що пояснювалось скрутним економічним становищем переважної більшості населення.

Після запровадження непу, двох врожайних років (1922–1923 рр.) економічне становище змінилось, добробут населення загалом і селянства зокрема покращився, виріс попит на промислові товари, а, відтак, виникли об'єктивні умови для загального переходу на добровільне членство. Його умови визначались у декреті ЦВК і РНК СРСР «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства» від 28 грудня 1923 р. [11, с. 385]. З переходом на добровільне членство почався новий етап розвитку споживчої кооперації, проте цей процес в кооперації набув політичної ваги і розглядався керівництвом країни як один із шляхів боротьби з приватним сектором.

Кожен крок Центральної спілки споживчих товариств України – Вукопспілки (скорочено ВУКС) та місцевих кооперативних організацій у справі переходу на добровільне членство перебував під постійним контролем органів влади. Так, у листопаді 1923 р. оргінструкторський відділ ЦК КП(б)У затвердив план, за яким планувалось терміново залучити у містах до ДСТ 100% комуністів та членів профспілок [14, арк. 133]. Одним з перших подав звіт Катеринославський губком КП(б)У, у якому повідомлялось, що «запропоновано усім членам і кандидатам у члени партії, а також членам комуністичної спілки молоді (КСМ) вступити до споживчої кооперації не пізніше 1 квітня 1924 року» [15, арк. 11–12].

Від початку 1924 р. Вукопспілка розпочала широкомасштабну агітаційну кампанію серед населення, прагнучи переконати його у перевагах добровільного членства в кооперації. Проводячи ці та подібні масштабні кампанії з метою якомога ширшого кооперування населення, КП(б)У, а під її керівництвом і правління Вукопспілки, водночас, пильно стежили за їх соціально-класовою спрямованістю. Прагнучи зробити кооперацію одним із інструментів соціалістичного будівництва в країні, вони дбали про те, щоб соціальний склад кооперованого населення відповідав не лише принципам господарської доцільності, а й визначеним більшовиками ідеологічним пріоритетам, якими мали керуватися у своїй діяльності споживчі товариства.

З переходом на добровільне членство найінтенсивніше проводилось кооперування робітників – членів профспілок. Вже до липня 1924 р. споживчою кооперацією УСРР було охоплено 50% членів профспілок. Заклик «Кожний член профспілки повинен бути членом кооперативу» чи

не найкраще виконували в Червоному Донбасі. Влітку 1924 р. 73,5% членів профспілок цього краю були членами робітничих кооперативів, а навесні 1925 р. – 80%. За підрахунками с. Зарудного, на 1 січня 1927 р. споживча кооперація України об'єднувала 68% членів профспілок [4, с. 35].

Масштабна робота була проведена Вукопспілкою та місцевими спілками споживчих товариств щодо кооперування незаможників. Насамперед, робилося все для того, аби у споживчі товариства вступили найбідніші селяни. Не підлягає сумніву, що саме вони мали стати опорою існуючої влади на селі. Відтак, вже у серпні 1924 р. газета «Вісті ВУЦВК» сповіщала, що в середньому сільські кооперативи охоплювали 60% усього числа пайовиків із числа неможливого селянства [2, с. 1]. Залучались до кооперації і середняцькі маси. Загалом на липень 1924 р. споживчою кооперацією України було охоплено 10% селянських дворів. У той час споживча кооперація на селі, за даними П. Пожарського, на 90% була бідняцько-середняцькою організацією [10, с. 44].

З метою посилення кооперування населення, особливо сільської бідноти, з прибутків споживчих товариств і спілок утворювались спеціальні фонди кооперування бідноти, які слугували поворотною позичкою для бідняків для сплати ними пайових внесків. Кооперуванню сприяло також надання членам кооперативу певних переваг перед нечленами в галузі придбання дефіцитних товарів. Крім того, пайовикам робилася знижка з ціни на товари, яка досягала 10 відсотків [12, с. 42]. Проте кооперування селян не завжди здійснювалось на добровільних засадах. Іноді записували до кооперації цілими групами, колективно. Існували і економічні засоби тиску на селян, які не вступили до споживчих кооперативів.

На 1 січня 1927 р. система споживчої кооперації України охоплювала вже 35,4% селянських господарств [4, с. 65]. Однак, правляча більшовицька партія, вважала такий відсоток кооперування сільського населення недостатнім. У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) поставив завдання «залучити до кооперації протягом найближчого періоду всю бідноту та більшість середняків» [6, с. 36].

Однією з форм матеріального стимулювання селян до вступу в споживчі товариства стало їх пільгове санаторно-курортне лікування. З цією метою у 1927 р. був створений селянський кооперативний санаторій у Куяльницькому лимані поблизу Одеси. При цьому всі витрати на утримання хворих та переїзд до санаторію і назад керівництво Вукопспілка взяла на себе. Відтак протягом 1927–1928 рр. лікування у даному санаторії пройшли 525 селян-пайовиків [8, с. 72].

Важливою ділянкою кооперування населення стало залучення до товариств жінок-робітниць, селянок, домогосподарок. Партійні та кооперативні журнали і газети щоденно агітували жінок до вступу в кооперацію, роз'яснюючи її переваги. За ініціативою правління ВУКС проходили місячники кооперування жінок. Правління ВУКС підтримало досвід робітничих кооперативів Донбасу у створенні кооперативів «Мати і дитя», які запроваджували дієтичне харчування, допомагали хворим тощо.

У перші роки непу відсоток кооперування жінок, особливо на селі, був незначний. За даними 1925 р., споживча кооперація України об'єднувала 168 тис. жінок (10,7% від загальної кількості пайовиків). У робітничій кооперації відсоток жінок-пайовиків був значно вищий, ніж на селі. Наприклад, у Артемівському ЦРК (Донбас) у той період він складав 42% [1, с. 9]. Проте більшовики вважали недостатніми результати кооперування жінок, і у грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП (б) було окреслено завдання – посилити залучення до кооперації жінок, передусім селянок [4, с. 36].

У березні 1928 р. Вукопспількою та її місцевими спілками була започаткована практика проведення ряду заходів з приводу святкування Міжнародного дня жінки. Розпочали роботу щодо відкриття осередків нового побуту (дитячі садочки та майданчики, медичні консультації). У результаті проведених заходів кількість жінок, які брали участь у діяльності споживчої кооперації, зросла по УСРР за два роки на 176% і у 1929 р. становила 832 тис. осіб або 18,6% від загальної кількості кооперованого населення [13, с. 48].

Кооперативні організації закликали до вступу в кооперативи сільських вчителів і військовослужбовців. Так, комуністична фракція Вукопспілки постійно підтримувала зв'язки з Держполітуправлінням УРСР щодо залучення в кооперацію червоноармійців, командирів Червоної Армії. Це свідчило про те, що тодішня влада надавала процесу кооперування населення політичний характер. Проходили також кампанії щодо кооперування представників національних меншин, які проживали в Україні, зокрема німців, греків, болгар, поляків, угорців та ін. Водночас мало місце створення споживчих товариств із числа ченців та духовенства.

Правляча партія та уряд ставили питання таким чином: усі члени комсомолу повинні були вступати до місцевих об'єднань кооперації, залучаючи до цього і безпартійну молодь. Партійні, урядові та кооперативні видання систематично проводили агітаційну кампанію щодо вступу молоді в кооперативи. Як правило, кооперування молоді

приурочували до державних революційних свят, історичних подій [7, с. 4].

Протягом 1920-х рр. масово створювались студентські кооперативи. У числі перших (1922 р.) виник студентський кооператив «Нова громада» при Полтавському кооперативному технікумі. Того ж року організували кооператив «Молодий кооператор» при Київському кооперативному технікумі. Це починання було підхоплено й іншими навчальними закладами.

З 1922 р. почали виникати перші дитячі споживчі кооперативи, зокрема на Полтавщині. Мета цих кооперативів – забезпечення учнів підручниками та канцтоварами за цінами, нижчими від приватних. Вукопспілка підтримала ініціативу відносно створення дитячої кооперації. Протягом 1924 р. мережа дитячих кооперативів виникла в Донбасі, на Київщині і т.д. Щоб віднайти гроші для відкриття дитячих кооперативів, організовували вечори, проводили лотереї і т.д. Зокрема, споживча кооперація Яготина на Прилуччині надала школярам матеріальну допомогу – кредит зі скидкою на 45 крб. з тим, щоб відкрити дитячий кооператив. На кінець 1920-х років у школах України налічувалось близько 5 тис. дитячих кооперативів [9, с. 15]. Про значення шкільних кооперативів для виховання молоді було опубліковано тоді чимало книжок і статей.

Якщо порівняти дані 1928 р. з даними про кількість пайовиків у 1923 р., то відповідне зростання складе 5,23 рази. Найбільш високими темпами відбувалось кооперування населення в 1928 р. На це певною мірою вплинуло встановлення в 1928 р. диференційованого пайового внеску для різних груп населення в залежності від їх доходу, інші заходи влади як економічного, так і позаекономічного характеру. Зростав і відсоток кооперованого населення. Якщо на 1 жовтня 1926 р. у містах він складав 23,4, а на селі 11,5, то вже на 1 жовтня 1928 р. відповідно 38,4 та 22,4. При цьому було вирішено і завдання більшовицько-радянських органів щодо оптимізації соціального складу пайовиків. Так, на кінець 1920-х–років робітничі кооперативи кооперували 83% членів профспілок. Охоплення споживчою кооперацією жінок складало 27,5%, а молоді – 16,7%. Найбільшу частку пайовиків сільських товариств складали селяни. На кінець 1920- х років ця частка становила 93% [1, с. 9].

Таким чином, протягом 20-х років ХХ ст. організації споживчої кооперації України розгорнули значну організаційно-кооперативну діяльність, у результаті якої суттєво зросла чисельність членів товариств. Цьому сприяло як повернення до принципу добровільного членства, а також і низка проведених Вукопспілкою та її місцевими організаціями заходів щодо розширення соціальної бази споживчої кооперації,

полегшення вступу та сплати внесків. Завдяки розширенню соціальної бази вітчизняна споживча кооперація змогла суттєво покращити свій фінансовий стан, розгорнути ефективну господарську діяльність. Виходячи з реалій того періоду, у ході кооперування населення, звісно, дотримувався класовий принцип.

Проте не варто відкидати досягнуті результати проведеної державними та кооперативними органами широкомасштабної кампанії щодо залучення до споживчих товариств різних верств населення. Цій роботі треба віддати належне, адже пайовики не лише матеріально змогли підтримати кооперацію і у цілому вітчизняну економіку, але й систематично задовольняти свої споживчі потреби. Разом з тим членство у споживчих товариствах було для пайовиків хорошою школою набуття навиків ефективного господарювання та самоврядування.

На нашу думку, в умовах нинішньої кризи особливої уваги набуває попередній досвід кооперування населення. Виходячи з нього, можна констатувати, що наразі україні потрібно і матеріально, і морально заохочувати різні соціальні і вікові групи громадян, особливо з невеликими доходами, до вступу в споживчі товариства, активної діяльності в них, інвестуванні системи споживчої кооперації, поповненні пайового капіталу. Взаємовигідна співпраця пайовиків і споживчих товариств у період кризи принесе користь обом. Пайовики, підтримавши кооперацію в умовах жорсткої боротьби за ринок споживчих послуг, тим самим збережуть її статус організації, соціально орієнтованої на менш захищені верстви суспільства. Тож є сенс у тому, щоб продовжити дослідження вітчизняного і закордонного досвіду пропаганди кооперативних ідей та заохочення населення до вступу в споживчі товариства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аліман М. Оніпко Т. Від витоків до сьогодення // Вісті центральної спілки споживчих товариств України. – 1997. – 3 квітня.
2. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 22 серпня.
3. Волошкевич Г.А. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі непу (1927–1929 рр.) / Г.А. Волошкевич // Український селянин. – 2002. – №6.
4. Зарудний с. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917–1927. – Харків : Книгоспілка, 1928. – 43 с.
5. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы / П. Кожаный. – М.: Труд и книга, 1925. – 119 с.
6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : 8 изд. – Т. 3. 1922–1925. – М. : Политиздат, 1970.

7. Кооперативне будівництво. – 1927. – №21.
8. Кооперативне будівництво. – 1928. – №24.
9. Левинов И. Стройте деткооперацию! / И. Левинов // Кооперативный бюллетень. – 1926. – №28.
10. Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Историко-статистичний нарис / П. Пожарський. – К. : Книгоспілка, 1929. – 68 с.
11. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти томах / 1917–1967/. – Т. 1. 1917–1928. – М.: Политиздат, 1967.
12. Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967. – К. : Экономика, 1967. – 208 с.
13. Споживча кооперація України. Основні показчики 1928–1929. – Харків : Вукоопспілка, 1929. – 123 с.
14. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1665.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1920.

* * *

УДК 94:334.73(477.41)«1866/1917»

Ф. Ленченко

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗБУДОВА СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається зародження та розбудова споживчих товариств в Київській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано, що на Київщині більш високими темпами, ніж в інших губерніях, на початку ХХ ст. зростала кількість сільських споживчих товариств. За період 1906–1912 рр. кількість кооперативів зросла у 26,7 разів. За кількістю кооперативів Київщина вийшла на перше місце не лише серед губерній України, а й тодішньої Росії.

Ключові слова: Київська губернія, кооперативи, споживча кооперація.

У 1793 році, після третього поділу Польщі, Київщина відійшла до складу Російської імперії. У губернії було 12 міст, 11 містечок, 7344 інших населених пунктів. Адміністративно Київська губернія ділилася на 12 повітів з центром у місті Києві: Бердичівський, Васильківський, Звенигородський, Канівський, Київський, Липовецький, Радомишльський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Черкаський, Чигиринський.